

Peter Zubko

JÁGERSKÍ BISKUPI A LATINIZÁCIA V 18. STOROČÍ

V 18. storočí sa jágerskí biskupi intenzívnejšie venovali uniatskej otázke, lebo väčšina územia, kde žili, patrila do Jágerskej diecézy. Tak vznikli jedinečné záznamy o ich farnostiach, presbyteroch, problémoch, financovaní, slávení sviatkov; vzácnym prameňom sú skrutiniá presbyterov a kánonická vizitácia biskupa Františka Barkóciho. V prameňoch je zachytený stav uniátov, viera, sviatostná disciplína, kultúrne a spoločenské problémy a snaha o vyrovnávanie sa s vyspelejším latinským prostredím. Názory, že jágerskí biskupi polatinčili uniátov, je pravda iba do malej miery, aj keď isté disciplinárne záležitosti im boli nanucované. Pramene svedčia o tom, že latinskí biskupi bránili východný obrad a zvyky a žiadali, aby sa nemiešali. Príspevok na základe latinských prameňov špecifikuje konkrétne oblasti a problémy, ktoré síce môžu byť nazývané latinizáciou, ale vo svojej dobe boli chápané ako kultúrne, spoločenské a náboženské vyrovnávanie.

Filozofické a teologické východiská

Ak chceme riešiť akýkoľvek vedecký problém, musíme sa na neho pozrieť objektívne, čo je niekedy znemožnené nedostatočnými poznávacími schopnosťami, neúplnosťou poznania, ale aj subjektívnymi predsudkami, nekritickým (napr. anachronickým) prístupom. Už Platón sa vyjadril v tom zmysle, že veda nespočíva v množstve vedomostí (poznatkov), ale v kvalite/hĺbke ich definovania/pomenovania. Východiskom bádania musia byť jasné pojmy, aby sme rozumeli, o čom rozprávame a aby sme sa po vyslovení viacerých názorov, mienok a hypotéz čím viac priblížili k objektívnej pravde; súčasne sa vyhneme nedorozumeniu, keď pod rovnakým termínom každá strana myslí niečo iné. Toto filozofické východisko považujem za dôležité z toho dôvodu, že pri latinizácii sa väčšinou stretávame s negatívnymi/negativistickými názormi, a to bez toho, aby boli zdôvodnené dôkazmi alebo argumentami. Tu možno počuť názor, že latinizácia nie je obohatenie ani inšpirácia prameniaca v západnej tradícii. Podobne existujú rozdielne chápania časového rozsahu, lokalizácie výskytu atď.

Neexistuje takisto obdobne krajný pozitivistický názor? Preto si treba položiť otázku, či skutočne a do akej miery nemožno na latinizáciu hľadieť a posudzovať i prijímať ju kladne? Morálna hodnota latinizácie je len jeden rozmer, aj to rozmer posledný, ktorý je pridanou hodnotou iných rovín: obsahu, intenzity, povahy a kvality. Čo teda možno a čo nemožno považovať za latinizáciu? Odkiaľ vychádza, živí ju niekto umelo, alebo má svoj spontánny život, či dokonca bola akoby nadbieha-

ním druhej strane? Na základe čoho možno konštatovať, že nejaký jav, udalosť, realita, konanie nejakej osoby (nie) je latinizáciou? Ďalej treba zodpovedať, nakoľko bola latinizácia ako samostatný fenomén skúmaná v minulosti a s akými hodnoteniami a závermi? Boli tieto závery prijaté alebo odmietnuté vedeckou obcou? Existovala vôbec nejaká nie jednostranná diskusia o latinizácii? Nie je to len nejaký špecifický jav, ktorý sa vyskytuje len v nejakom prostredí, za nejakých okolností? Pre koho tento fenomén je problémom, pre koho len jednoduchým javom? Je to problém filozofický, ekleziologický alebo kultúrny? Ak používame termín latinizácia, môžeme ako antonymum použiť výraz byzantizácia alebo pravoslavizácia? Má byzantizácia/pravoslavizácia porovnateľné alebo rovnaké atribúty ako latinizácia? Nateraz je otázok oveľa viac než odpovedí a ešte dlho to tak aj bude, avšak sme povinní tento jav skúmať, kriticky hodnotiť.

Skúmame síce minulosť, avšak takú, ktorá je spoločná najmenej pre dva zainteresované subjekty, ktoré všeobecne nazývame Východom a Západom, byzantskou a latinskou cirkvou (odtiaľ aj pôvod termínu latinizácia, ale aj pravoslavizácia¹/byzantizácia²). V tomto kontexte latinizácia nie je ojedinelý ani osamotený jav, ale je súčasťou spoločných dejín východného a západného kresťanstva už po tisícročia³ a stojí na pomedzí tohto rozdelenia. Sú tu teda zjavné skutočnosti, ktoré nás presahujú, a preto v tomto kontexte treba poznať viac než iba lokálne dejiny (hoci do hĺbky), pretože isté hodnotenia (ktoré majú skôr povahu a charakter názorov) už sú niektorými autormi či autoritami vyslovené. Za latinizáciou stáli konkrétni ľudia, okolnosti, potreby, ba aj istý stav filozofického, teologického, kánonicko-právneho, spoločenského, sociálneho a kultúrneho myslenia. Týmto ľuďom z minulosti nesmieme ublížiť ani ukrivdiť ani po storočiach, ak nekonali so zlým úmyslom alebo nemorálne. Najprv ich musíme pochopiť v ich konkrétnosti (odpovedať na otázku: „ako“ a „prečo?“), aby sme mohli hľadať širšie a objektívnejšie hodnotenia a hľadať zmysel dejín. A tu prechádzame k tvrdému teologicko-filozofickému jadru, ktoré už v 16. storočí Melichar Cano a ďalší potridentskí teológovia nazvali *loci theologici* (pramene teologického poznania a argumentácie).

¹ V dejinách Gréckokatolíckej cirkvi bolo obdobím pravoslavizácie čas po tzv. Prešovskom sobore (1950). Primárne išlo o zrieknutie sa katolicity a jej znakov (symbolov) a sekundárne o zrieknutie sa niektorých kultúrnych prejavov, napr. ikony boli maľované podľa ruského/gréckeho vzoru (príkladom je nástenná výzdoba michalovskej baziliky menšej Svätého Duha, ktorá bola v tom čase pravoslávnu katedrálou), reverendy boli nahradené podriasnikmi, pravoslávni popi začali nosiť náprsné kríže.

² Sakrálné objekty po skončení komunistickej vlády začali byť stavané podľa typickej byzantskej cibulovej architektúry, už zriedkavejšie podľa karpatskej tradície. Tiež sa tieto východné chrámy budujú na dominantných miestach aj vo výrazne menšinových lokalitách, čím vzniká opačný dojem.

³ Cf. Charwick, *Historia rozlamu Kościoła wschodniego i zachodniego*.

Cirkevné dejiny sú svätým miestom (podobne ako auctoritas [Písmo, tradícia, koncily, Apoštolská stolica, otcovia cirkvi], ratio [rozum, filozofia, právo, dejiny]), kde možno hľadať a nachádzať Boha v jeho pedagogickom spásonosnom pôsobení; nie je to prameň viery, ale teológie alebo teologickej mienky. V tomto zmysle locus theologicus je smerodajný pre formulovanie všeobecnej mienky, je obzorom, v ktorom korenia isté premisy a východiská pre teologické poznanie, teologickú argumentáciu a napokon pre teológiu. Priznanie skutočnosti teologického miesta záleží od poznávacieho potenciálu (prostriedky, možnosti, aktivita, metodika), smeruje k svedectvu o viere, hoci len vo svetle duchovno-intelektuálnych znakov doby a problémov dotýkajúcich sa človeka. Tu je dôležité poznať genézu, funkciu a význam teologického miesta. Charakteristická je starostlivosť o univerzalizmus a integrita všetkých teologických miest (popri dejinách je potrebné sledovať kánonické právo, kriticky používať rozum, Písmo i tradíciu), žiadne z nich nesmie byť opomenuté a má byť prameňom proporcionálne do takej miery, aké významné miesto má v hierarchii teologických miest.⁴

Z doterajších autorov sa na tému latinizácie vyjadril profesor Cyril Vasiľ: „O tzv. latinizačných tendenciách hovoríme vtedy, keď do liturgického života východnej cirkvi, do spôsobu cirkevnej správy, formácie duchovných a do života východnej cirkvi a do ľudovej zbožnosti spontánne alebo cielene prenikajú prvky, ktoré sú charakteristické pre západnú formu kresťanstva. Tento proces je v istom zmysle nevyhnutným a logickým dôsledkom stretu dvoch duchovných kultúr na tom istom území. Je prejavom vzájomného duchovného obohacovania sa, preto má aj pozitívny náboj. Je to proces, ktorý neprebíha len vo východných katolíckych cirkvách, ale aj v pravoslávnych, ako to dovedčuje napr. činnosť veľkého kyjevského metropolitu Petra Mohyly. Negatívny rozmer nadobúda vtedy, keď je živený umelo, na základe predstavy o prednosti latinského obradu, ktorý má byť vzorom pre iné, alebo keď sa za touto tendenciou skrývajú politicko-nacionálne ciele. V Uhorsku, zvlášť ruka v ruke so silnejúcim maďarizačným tlakom na slovanské národy od polovice minulého [19.] storočia, sa prostredníctvom obratnej cirkevnej politiky vládne kruhy snažili posilňovaním prolatsky orientovanej hierarchie a kléru eliminovať prípadné ohniská národného a politického prebudenia gréckokatolíkov. V tejto snahe boli dosť úspešní. Je teda zrejmé, že odlíšiť obidva aspekty tohto tzv. latinizačného procesu nebolo a nie je vždy jednoduché.“⁵

Cirkev sa už od začiatku predstavovala s veľkou rozmanitosťou; v jednote Božieho ľudu sa zhromažďovali rozdielnosti národov a kul-

⁴ EK 19, 893-894.

⁵ Vasiľ, *Cyrlské rukopisné pamiatky*, 282.

túr, rozličnosť darov, úloh, podmienok a spôsobov života, existovali vlastné partikulárne tradície; toto veľké bohatstvo nie je v protiklade s jednotou cirkvi; túto jednotu ohrozuje a zraňuje len hriech a jeho následky (porov. KKC 814, LG 13), „niekedy vinou ľudí z jednej i druhej strany“ (KKC 817). Prví kresťania preukazovali veľa tolerance pre rôznorodosť; už v apoštolských časoch existovalo veľa teologických i neteologických činiteľov, ktoré spájali i oddeľovali. Východ i Západ vždy disponoval značnou diasporou na území toho druhého a výrazne sa vzájomná prítomnosť prejavovala v spoločných a kontaktných regiónoch. Už sv. Augustín povedal, že v podstatných veciach vždy existovala jednota, v pochybných sloboda, ale vo všetkom láska („In necessitatibus unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas.“). Garantom jednoty bol vždy Rím.⁶ Hľadať nejaký „čistý“ a sterilný vývoj na Východe a Západe je nezmysel. Vzájomné vplyvy existovali vždy. Stačí spomenúť napr. liturgické obohacovania a výmenu sviatkov Epifánie a Božieho narodenia, či duchovný vplyv východných otcov počas ich vyhnanstiev v Európe, prítomnosť byzantského dedičstva na Apeninskom polostrove, život latinských a gréckych kláštorov povedľa seba v starovekom Ríme i Konštantínopole, spirituálnu a umeleckú jednotu kresťanstva ešte v románskej dobe atď.

Prvý a najväčší problém, od ktorého sa akcidentálne odvíjajú súvisiace nepodstatnejšie podproblémy, je ekleziologický problém (synonymicky ho možno označiť ako teologický či dogmatický). Myšlienková nejednota plodí herézu a fyzické oddelenie sa schizmu. Západ i Východ majú pocit exkluzivity o samospasiteľnosti a k riešeniu prispel len Západ náukou Druhého vatikánskeho koncilu, že za istých podmienok je spása možná aj mimo cirkvi (porov. KKC 819, UR 3, LG 15). „Extra ecclesiam nulla salus“ (mimo cirkvi niet spásy) je axióma poukazujúca na príslušnosť k cirkvi ako na jedinú inštitúciu sprostredkujúcu spásu človekovi.⁷ Táto náuka sa odvádza od Krista, že bez viery a krstu nemožno byť spasený (Mk 16,16⁸), ďalej o ratolestiach na viniči (Jn 15,6⁹), ktoré vychádzajú a poukazujú na neho ako na hlavu cirkvi. Spása sa v Novom zákone uskutočňuje skrze vodu (1Pt 3,20-21¹⁰) prostredníctvom Krista (Sk 4,12¹¹). Tieto názory zastávali už Ignác Antiochijský,

⁶ Charwick, *Historia rozlamu Kościoła wschodniego i zachodniego*, 16, 19, 22.

⁷ EK 4, 1474-1475.

⁸ „Kto uverí a dá sa pokrstiť, bude spasený; ale kto neuverí, bude odsúdený.“

⁹ „Ak niekto neostane vo mne, vyhodí ho von ako ratolesť a uschne. Potom ich pozbierajú, hodia ich do ohňa a zhoria.“

¹⁰ „Oni kedysi veriť nechceli keď Božia trpezlivosť za Noemových dní vyčkávala, kým sa staval koráb, v ktorom sa zachránili z vody len niekoľkí, celkom osem ľudí. To je predobraz krstu, ktorý teraz vás zachraňuje. Nie tým, že odstraňuje telesnú špinu, ale vyprosuje u Boha čisté svedomie pre zmŕtvychvstanie Ježiša Krista.“

¹¹ „A v nikom inom niet spásy, lebo niet pod nehom iného mena, daného ľuďom, v ktorom by sme mali byť spasení.“

Irenej, Klement Alexandrijský; naplno ich opísal Origenes, Cyprián z Kartága (DS 802), Augustín, Fulgencius Ruspenský ako apológiu proti heretikom. Tieto názory dogmatizoval pápež Bonifác VIII. (DS 870) a Florentský koncil (porov. DS 1332; DS 1351).

Dobovým a dnes prekonaným riešením soteriologickej exkluzivity bol unionizmus. Unionizmus je model a metóda na uskutočnenie jednoty cirkvi skrze zlúčenie (spojenie) s rímskokatolíckou cirkvou a vytvorenie uniatskej cirkvi.¹² Únie, ktoré v našom prostredí ovplyvnili dianie predovšetkým v 18. storočí, boli vzory starších únií a synod, hoci nesúviseli vždy priamo s našim vývojom:

- 1098 synoda v Bari¹³
- 13. st. cyperská únia (1274 lyonská únia)¹⁴
- 1439, 1442, 1445 florentská únia¹⁵
- 1596 brestska únia¹⁶
- 1646 užhorodská únia (podľa konfirmácie z roku 1648 a interpretácie z roku 1652)¹⁷
- 1720 zamošská synoda

Dôležitú úlohu zohrali historické okolnosti v prípadoch únie cyperskej (obdobie krížových výprav), florentskej (turecká invázia na Balkán) i bretskej (1589 vznikol Moskovský patriarchát), keď v unionizme hľadali východní kresťania politickú, spoločenskú, ba aj vojenskú zábezpeku ochrany pred konkrétnym nepriateľom. Na druhej strane vždy existovala dispozícia k obnoveniu jednoty, ktorá by inak nebola možná. Pri cyperskej, lyonskej a florentskej únii došlo aj k definovaniu niektorých právd viery, pri bretskej únii sa tiež rokovalo o dogmatických otázkach. Za periodizačný medzník v nalomení jednoty medzi Východom a Západom sa všeobecne považuje rok 1054. Nie je to však ani všeobecná mienka, ani tento dátum nebol v stredoveku považovaný za zlomový. Za taký ho označil až Cesare Baronius (1538 – 1607), ktorý po Tridentskom koncile pracoval na reforme Rímskeho martyrológia (1583, 1584 *editio princeps*) a bol uznávaným cirkevným historikom.¹⁸ Iným dôkazom až postupného, nie okamžitého odcudzovania sa, sú konštantínopolské diptychy, z ktorých bol rímsky pápež vymazaný na cisárov príkaz až v roku 1282.¹⁹ V Uhorsku pretrvávala jednota medzi východnou a západnou cirkvou ešte dlhšie.

¹² EK 19, 1347.

¹³ Vystrčil, *Křesťanský východ*, 10-11.

¹⁴ EK 3, 687-688; EK 11, 330-333.

¹⁵ EK 5, 333-334.

¹⁶ EK 2, 1126-1128.

¹⁷ EK 19, 1456.

¹⁸ Cf. EK 2, 61-62; EK 11, 1478-1479.

¹⁹ Vystrčil, *Křesťanský východ*, 11.

Prvou dominantne latinizačnou bolo prijatie Zamošskej synody. Prvé zasadanie, na ktorom bola u nás prijatá Zamoščská synoda, sa konalo v Jágri 11. marca 1726.²⁰ Následne (1726 – 1727) sa konali zhromaždenia východného kléru v jednotlivých dekanátoch, kde podpísali tzv. Zamošské vyznanie viery. V každom takomto vyznaní viery sa nachádza tento popis udalostí: Na začiatku sa čítali dokumenty jágerskej biskupskej auly z 11. marca 1726, ktorou boli prijaté závery Zamošskej provinciálnej synody rusnákov (*Ruthenorum*), ktorá sa konala v roku 1720 a bola potvrdená rímskym pápežom Klementom XI. Okrem toho sa biskupské dekréty odvolávali priamo na dokumenty Tridentského snemu, 6. sesiu, kapitolu 1 de ref.²¹ a 25. sesiu, kapitolu 2 de ref.²²

Kultúrne a ekonomické vyrovnávanie rozdielov

Obdobie latinskej dominancie v uniatskej cirkvi viazané na prvú polovicu 18. storočia a je spojené s tradičným predsudkom, že vtedy došlo k latinizácii východnej cirkvi. Vedie k tomu úvaha (bez zdokladovanej argumentácie), že sa latinský biskup zaujímal o východných veriacich, vizitoval ich, presbyteri sa mali podrobiť skrutíniám atď. Ide však len o zdanie, pretože po dôkladnej analýze obsahu a priebehu kánonických vizitácií (primárne latinskej cirkvi a sekundárne všetkých ostatných, teda nielen uniatskej, ale aj kalvínskej, evanjelickej a informatívne aj pravoslávnej, husitskej a židovskej), obsahu skrutínií a iných administratívno-právnych dokumentov nateraz vyplýva, že jágerskému biskupovi išlo o skutočné zrovnoprávnenie uniatov s latinskou cirkvou, ktoré nemalo mať len formálny charakter v podobe pozitívnych zákonov (či už vykonateľných alebo nevykonaných), ale malo viesť aj k reálnemu zrovnoprávneniu v oblasti sociálnej, ekonomickej a pod. Jágerským biskupom, medzi nimi najmä Františkovi Barkócimu, išlo o zachovanie svojbystnosti východnej cirkvi. Isté rešpektovanie kánonicko-právnych princípov bolo nevyhnutné, aby v najdôležitejších záležitostiach existovala jednota. Niektorí autori túto etapu dejín gréckokatolíkov nazývajú nie celkom správne obdobím latinizácie, vhodnejšie by ho bolo nazvať

²⁰ Lučkaj, *Istorija*, 206.

²¹ „Eadem sacrosancta synodus [...] ad restituendam collapsam admodum ecclesiasticam disciplinam, depravatosque in clero et populo christiano mores emendandos se accingere volens, ab iis, qui maioribus ecclesiis praesunt, initium censuit esse sumendum. Integritas enim praesidentium salus est subditorum.“ *Dokumenty IV*, 318-319.

V preklade: „Ten istý posvätný koncil [...] chcjúc sa pričiniť o obnovu aj tak oslabenej cirkevnej disciplíny a o nápravu upadnutých kresťanských zvykov uprostred duchovenstva a ľudu, uznal, že príde začať od tých, ktorí stoja na čele väčších cirkví, keď «neskazenosť predstavených je spásna pre podriadených».“

²² Spis síce hovorí, že toto ustanovenie sa týka vyznania viery podľa formy pápeža Urbana VIII. (1623-1644), ale samotné znenie ustanovenia, na ktoré sa odvolával jágerský biskup so svojimi pomocníkmi, sa týka povinnosti slávnostne prijať koncilové dekréty a učiť ich. Cf. *Dokumenty IV*, 810-813.

obdobím latinskej dominancie alebo administratívnej podriadenosti.²³ K typickej a výraznej latinizácii došlo až niekedy po erigovaní Mukačevského gréckokatolíckeho biskupstva v 19. storočí a z vlastnej iniciatívy v snahe pripodobniť sa väčšinovej latinskej cirkvi.

Ak aj sú niektoré javy alebo reálie z polovice 18. storočia označované ako latinizácia, nemožno hovoriť o úmysle zmeniť uniatsku cirkev, ale skôr o preberaní kultúrnych vplyvov smerujúcich k zlepšeniu kvality života alebo k zvýšeniu životnej a kultúrnej úrovne. Nemožno hovoriť o nanucovaní zo strany latinskej cirkvi, ale o snahe uniatskej cirkvi vyrovnať sa dominantnému a ekonomicky silnejšiemu a stabilnejšiemu prostrediu, aké mala latinská cirkev, ale aj iné väčšie cirkvi. Tradičný spôsob života uniatskych presbyterov sa odlišoval od latinských kňazov navonok v niekoľkých oblastiach:

(1) Manuálna práca bola pre latinských kňazov cudzia, nebola vhodná pre ich stav, spoločenstvo ju nerešpektovalo, na farskom robotovali veriaci podľa miestnych zvykov (ťažná práca sedliakov so záprahom; ručná práca čiže rukovina sedliakov a lektikálne, naturálne či finančné dávky; niekoľkonásobne objemnejšia ručná práca nemajetných želiarov a podželiarov). Výnimkou práce kňazov boli niektoré špecifické záujmové činnosti (napr. včelárstvo, ovocinárstvo), ktoré si vyžadovali istú erudíciu a v Uhorsku mali osvetovo-výchovné poslanie, pretože bol k nemu vedený klérus v generálnych, ale aj diecéznych seminároch. V niektorých prípadoch sa rešpektovali aj iné drobné práce, napr. v zeleninovej záhrade vedľa fary. V uniatskej cirkvi nebolo zriedkavosťou vidieť presbytera pracovať na poli, píliť stromy a pod.

(2) Patronátne právo. V latinskej cirkvi patrilo kostol s pozemkom, fara s pozemkom a ďalšie nehnuteľnosti miestnej farnosti alebo slúžili na zabezpečenie farára. Za ich darovaním, vznikom, či vybudovaním bol na začiatku konkrétny fundátor (dobrodinec, ktorý financoval kúpu alebo výstavbu), ktorým bol zvyčajne miestny aristokrat (zeman, gróf, barón), ale mohol ním byť aj panovník (v niekdajších strategických lokalitách, napr. banských, bol zastúpený niektorým úradom: daňovým alebo niektorým ministerstvom), rehoľa, katedrálna alebo kolegiálna kapitula, teda svetská či cirkevná autorita, ktorá získala patronátne právo. Patronátne právo sa podľa stanovených pravidiel uplatňovalo pri výbere farára a pri povinnosti postarať sa o jeho živobytie a o údržbu a opravy cirkevných objektov. Tento princíp bol výsledkom historického skríženia antického rímskeho práva a starobylého germánskeho práva: De jure boli nehnuteľnosti cirkevné, ale de facto patrili fundátorom. Patronátne právo sa dedilo, často prešlo z jedného rodu na ďalší; v niektorých prípadoch mohlo byť patrónov

²³ Cf. Vasiľ, *Kánonické pramene*, 132.

viac. V uniatskej cirkvi neexistovala vlastná šľachta a mnohí patróni ani neboli katolíci, ale kalvíni.

(3) Vlastnícke právo spojené s bývaním. V latinskej cirkvi na severovýchode Uhorska v 18. storočí bolo bývanie farárov dvojaké: (a) v budove fary, ktorá patrila farnosti, (b) v kaštieli u zemepána, ak išlo o obdobie krátko po obnovená katolíckej farnosti a nebol dostatok prostriedkov na skorú opravu farskej budovy alebo na jej znovupostavenie. V uniatskej cirkvi sa len výnimočne možno stretnúť s realitou, žeby pozemok, na ktorom býval presbyter, bol farský. Vo väčšine prípadov išlo o sedliacky dom s usadlosťou polovičnej veľkosti, zriedkavejšie len štvrtinovou alebo celou. Vo väčšine prípadov miestna farnosť nekúpila pozemok a usadlosť, ale si ju prenajímala a len málokto prenajímatelia odpustili uniatom ročné nájomné. Nájomné sa platilo zvyčajne v hotovosti, ale niekedy aj v naturáliách (okrem podieloch z úrody alebo chovu išlo o pílenie a dovoz dreva z lesa, niekedy išlo o odovzdanie kožušiny ulovených divých zvierat). Kupcom/prenajímateľom bol presbyter, ale často aj celé miestne spoločenstvo, niekedy išlo aj o kombináciu (napr. polovicu usadlosti získal presbyter a inú polovicu získalo miestne spoločenstvo, po scelení presbyter mal celú usadlosť), aby mal miestny presbyter vyššie spoločenské postavenie, čo svedčí o lepších nielen majetkových, ale aj pastoračných a medziľudských vzťahoch. Latinské vizitácie taký objekt nenazývajú farou, ale domom (presbytera). O tento dom bolo povinné starať sa miestne spoločenstvo, ale nie každé rešpektovalo túto povinnosť, preto niektorí presbyteri sa o dom starali sami, iní to zanedbávali, čím dochádzalo k znehodnocovaniu stavu nehnuteľnosti. S tým bývalo spojené aj (ne)udržiavanie príľahlej zeleninovej záhradky alebo ovocnej záhrady. Príčinou zanedbávania bol vysoký vek zvyčajne presbytera vdovca, ale v niektorých prípadoch aj čudáctvo.

(4) Reálne príjmy. Takmer každá dedinka s uniatskymi veriacimi mala svojho presbytera, len málokto mala filiálnu obec, aj to nie vždy s cerkvou. Obce boli málopočetné, od čoho sa odvíjala ekonomická sila obyvateľov a v konečnom dôsledku aj príjmy presbytera. Lektikálne dávky boli zvyčajne pevne stanovené a ich objem bolo možné vopred odhadnúť; štolárne poplatky za krsty, sobáše a pohreby nebolo možné plánovať, len predvídať alebo veľmi nepresne odhadovať, preto slúžili skôr na prílepenie a boli frekventovanejšie vo väčších sídlach než v menších. Výška štolárnych poplatkov nebola všade rovnaká, ale sa odvíjala od ekonomickej sily miestnych obyvateľov. Jediným istým štolárnym príjmom bola koleda spojená s požehnaním domov konaná okolo sviatku Zjavenia Pána.

Všetky tieto javy mali jágerskí biskupi záujem riešiť, aby v konečnom dôsledku došlo k reálnemu zrovnoprávneniu, a tiež aj psychologickému zrovnoprávneniu. Napriek tomu došlo v tomto období k istým javom, ktoré sú výslovne latinizačné:

(1) Slávenie latinských sviatkov Božieho tela a sv. Štefana, zakladateľa kresťanského kráľovstva a prvého uhorského kráľa. Počas uzatvárania Brestskej únie 1. júna 1595 sviatkov Božieho tela východní biskupi a presbyteri v Poľsku odmietli s odôvodnením, že „my máme iný spôsob úcty Najsvätejšej Eucharistie.“ Zamoščská synoda v roku 1720 tento sviatok nariadila aj pre východný obrad; bohoslužobné texty vyšli tlačou až v roku 1738.²⁴ V polovici 18. storočia to bol pre uniátov v Uhorsku nový sviatok. Zavedenie sviatku sv. Štefana svedčí o pokuse o nacionalizáciu/uhorizáciu východného obradu.

(2) Budovanie bočných oltárov v cerkvách. Latinské kánonické viziácie ich zmysel zdôvodňujú tak, žeby na nich bolo možné celebrowať omšu v latinskom ríte.

(3) Zavedenie lavíc v chráme.

(4) Vznik paraliturgickej piesne. Podľa osvedčených latinských príkladov tento zvyk preberali uniatski presbyteri, pretože sa osvedčili ako účinný pastoračný prostriedok.²⁵

Existujú aj ďalšie okruhy, ktoré buď určite neboli latinizačné, alebo latinizačné je len kultúrne východisko, pretože boli zavedené ako samozrejmosť v dominantne latinskej monarchii:

(1) Budovanie kamenných cerkví. Tradičná cerkev bola drevená a mala typizovanú architektúru. Kamenné (murované) cerkvi sa nachádzali len v tých lokalitách, kde ich prevzali po predchádzajúcich obyvateľoch (latinského obradu či po protestantoch). Nahrádzanie drevených stavieb kamennými nebolo len napodobňovanie latiníkov, ale išlo predovšetkým o vládny záujem zvýšenia protipožiarnej bezpečnosti. Ak v niektorej lokalite vznikol nový sakrálny objekt, často bolo dominantné miesto na nejakom pahorku vybrané nie kvôli estetike a už vôbec nie kvôli romantike, ale z požiarnebezpečnostných príčin, aby v prípade požiaru dediny nezhorel aj sakrálny objekt. Tereziánske projekty nových cerkví nezohľadňovali východné architektonické tradície, ale podobali sa latinským kostolom. Nešlo tu však o zámernú latinizáciu zo strany katolíckej cirkvi, ale o štátny vplyv.²⁶

(2) Zvonenie na Anjel Pána súviselo s latinskou tradíciou a išlo o modlitbu, pri ktorej sa v latinskej tradícii kľáčalo. Sekundárne išlo o časový signál, ktorý oznamoval poludnie a v tomto zmysle by zavedenie zvonenia mohlo byť posudzované ako kultúrny prvok.

Rešpektovanie východnej tradície

Zmyslom latinských zásahov vo východnom prostredí nebolo preobmenenie východnej cirkvi na západnú, ale disciplinarizácia cirkvi, ktorá

²⁴ Boháč, *Liturgika*, 88.

²⁵ Žeňuch, *Medzi východom a západom*, 19.

²⁶ Cf. Liška, Gojdič, *História a architektúra*.

mala voľnejšiu disciplínu, často fungovala na spontánnosti a živelnosti, vymykala sa tradičným západným predstavám (v niektorých lokalitách pôsobili dvaja a niekedy aj viacerí presbyteri súčasne) podľa osvedčenej praxe latinskej cirkvi a jej kánonického práva.

Mukačevský biskup bol v rokoch 1646 - 1771 považovaný za obradového a apoštolského vikára („Michaël Manuel Olsavszky Graeci ritus unitorum ritualis, apostolicus vicarius“) alebo obradového biskupa („per Districtum Munkacsiensem, et Marmarossiensem Episcopus Ritualis Graeci ritus unitorum“) jágerského latinského biskupa („Apostolici, et Exallmi Dni Ordinarii respective Vicarij episcopi Agriensis, vicarius populo illi ritualis“). Často sa vyskytuje mienka, že išlo o svojvôľu jágerských biskupov, preto išlo až o ponížovanie východného prostredia. Avšak jágerskí biskupi sa opierali o deviatu konštitúciu Štvrtého lateránskeho koncilu z roku 1215:

„Pretože na mnohých miestach v hraniciach jedného miesta a diecézy sa pomiešali ľudia hovoriacimi rozličnými jazykmi majúci jednu vieru, ale rozličné obrady a zvyky, striktno nariaďujeme, aby sa biskupi týchto miest a diecéz postarali o určenie zodpovedných ľudí, ktorí by mohli podľa rozličných obradov a v rozličných jazykoch sláviť pre veriacich bohoslužby, vysluhovať sviatosti, ako aj vyučovať ich ako slovom, tak aj príkladom. Avšak vo všeobecnosti zakazujeme, aby jedno mesto alebo diecéza mala viac biskupov, pretože jedno telo s viacerými hlavami stane sa akýmsi monštrum. Ak by sa z vyšších príčin vyskytla naliehavá potreba, biskup miesta ustanoví katolíckeho preláta tej istej národnosti, ako majú veriaci, za vikára v spomínaných záležitostiach, ktorý mu bude vo všetkom poslušný a podriadený. Ak by niekto konal inak, nech vie, že ho preniká meč exkomunikácie, a ak nepríde k rozumu, bude odstránený od všetkých cirkevných služieb, súčasne s použitím pomoci svetskej moci s cieľom odstránenia tak veľkej opovážlivosti.“²⁷

Až do vzniku Mukačevského gréckokatolíckeho biskupstva si v latinskej cirkvi nikto nedokázal predstaviť dvoch biskupov vedľa seba, ktorí by mali personálne rozdelených veriacich podľa obradu. Latinský postoj sa odvíjal od skutočnosti, že mukačevský biskup bol vlastne len titulárnym biskupom bez reálnej diecézy, lebo od prijatia únie (1646) nebola kánonicky potvrdená pápežom.

Za fundamentálne rešpektovanie východnej tradície zo strany Františka Barkóciho treba považovať automatické uznávanie kňazských vysviacok (ordinácií) prijatých od pravoslávnych (schizmatických) biskupov v Uhorsku (predovšetkým v Marmaroši). Odlišný prístup sa vzťahoval na presbyterov, ktorí prijali ordináciu v Poľsku, tie neboli všeobecne uznávané, presbyteri boli považovaní za suspendovaných a nemohli vykonávať kňazskú službu, čo rešpektovali aj reálne suspen-

²⁷ Dokumenty II, 244-245.

dovaní presbyteri. Existovala však možnosť uznania poľskej ordinácie za podmienok, že taký presbyter predložil autentický dokument o vysviacke. Poľské dokumenty boli často predmetom falšovania, preto bývali podrobne a zdĺhavo skúmané. Tento kritický prístup sa neuplatňoval len na uniatskych presbyterov, ale je známy aj z latinskej cirkvi, ba uplatňoval sa ešte aj v 19. storočí.²⁸

Prípad Andreja Špácaiho

A. Špácai patrí medzi prekladateľov kalvínskych bohoslužobných kníh do slovenčiny. Tento prípad je dokumentáciou istej krízy východného prostredia a nepriamo vysvetľuje disciplinarizačný postup zo strany jágerských biskupov.

Kalvínske slovenské zbory na Zemplíne a v Použí vznikli v 16. storočí. Existuje viacero dôvodov, prečo cirkevná vrchnosť reformovanej cirkvi dovolila vytvoriť a používať slovenské bohoslužobné texty namiesto maďarčiny. „Vydanie slovenských kalvínskych kníh sa uvádza snaha odlákať kalvínov od prestupovania na rímskokatolícku vieru alebo odrádzať ich od návratu k tzv. starej viere, t. j. byzantskej (gréckokatolíckej), ktorú vyznávali predtým, ako ich za reformácie pokalvínčili.“²⁹

Kánonická vizitácia Jágerskej diecézy biskupa Františka Barkóciho a skrutíniá kalvínskych pastorov ukrývajú jedno nenápadné svedectvo o tom, že uniatska cirkev bola v prvej polovici 18. storočia v kríze (duchovnej, kultúrnej, spoločenskej), ktorú najmenej jeden presbyter vyriešil na svoju dobu mimoriadne neštandardne a odvážne, pretože konvertoval od uniatov ku kalvínom. Bol ním Andrej Špácai (*Spáczi*, *Spatzai*) (? – 1766),³⁰ kalvínsky duchovný, ktorý bol jedným z niekoľkých prekladateľov bohoslužobných kníh reformovanej cirkvi z maďarčiny do slovenčiny (zemplínske nárečie); išlo o prvý preklad nejakej časti Svätého písma – žaltára – do slovenčiny v novoveku, ktorý vyšiel tlačou.

Je známych päť kníh, ktoré boli v prostredí slovensky rozprávacích kalvínov stredného Zemplína preložené do slovenčiny, a to v tomto poradí: malý katechizmus (1750),³¹ žaltár (1752),³² spevník

²⁸ Cf. Zubko, „Relikty poloník,“ 172-182.

²⁹ Švagrovský, „Z histórie slovenských kalvínskych rituálnych kníh,“ 279-294.

³⁰ SBS 5, 491-492; Sedlák, *Východné Slovensko*, 32.

³¹ MALI CATECHISMUS. Tojesz: Véri KRESTZÁNSZKEJ GRUNTÓVNIH TSLENKÓV zaloseni FUNDAMENT. Chtori: Z Velyikoho CATECHISMU Sa pervéráz u jeziku BELGYITZKÉM kráduťskim szlovom víbráni i vidáni: Potom z toho na uharszki preprovaženi: A z nyoho na nas jezík Szlovenszki obrátzeni, k podobnomu tsvitsenu u vére szlabích a Malyutských prave prírovnáni i accomodováni. V DEBRETZENYE, Druk: MARGITAI JÁNOS, V Roku 1750, 24 s.

³² Svetoho Dávida Králya a Proroka szto i pedzesatz 'soltári. Chtoré: Vedlyha Nót Frantzúzkých z Uharszkoho na SZLOVENSZKI jazik szú prelošené, a verním BOSIM szlusebnyikom k duchovnomu usítku zhotovené. A teraz; pervi ráz vidané. V DEBRETZINYE, Vitlatsil MARGITAI JÁNOS. V Roku 1752, 2 + 356 + 13 s.

(1752),³³ modlitebník (1758),³⁴ agenda (1758).³⁵ Knihy boli písané maďarským pravopisom a sú medzi nimi ortografické rozdiely. Špácai je uvedený pod skratkou ako prekladateľ spevníka; agendu preložil Juraj Zováni. Ďalšími prekladateľmi boli pastor Juraj Jesenský († 1770), správca zboru v Bánovciach nad Ondavou v rokoch 1741 – 1754 a zemepán z Rakovca nad Ondavou Andrej Rákoci (1693 – 1754), o ktorom sa zachovala jedna kondolenčná reč: „V neúplných a ako tieň pominulých dňoch svojich rokov, okrem iných skutkov svojho života, dokázal svoju zbožnosť a lásku k Bohu aj tým, že prekrásne piesne onoho duchom horlivého svätého Dávida preložil vo veršoch do slovenského jazyka a k tomu veľmi pekne, umne, ako som porozumel od takých ľudí, ktorí tomu rozumejú.“ Rákoci sa teda podieľal na preklade a prebásnení žaltára. V druhom vydaní spevníka (1824) je uvedené, že sa na preklade podieľal Andrej Špácai a Juraj Jesenský.³⁶

Špácaiov spevník je okrem skvelého prekladu, v ktorom vidno dobrú znalosť zemplínskej slovnej zásoby, syntaxe a frazeológie, aj prebásnený, takže sa rýmuje; takýto text je vhodný na spievanie. Súdobá kalvínska literatúra v maďarskom jazyku už aspoň jedno a polstoročie používala iné preklady žalmov.³⁷ Slovenský prekladateľ bol talentovaný a vzdelaný. Súčasníci o ňom napísali, že to bol človek „bohemskej, básnickej mentality, ktorý dozaista prikladal väčší význam poézii ako cirkevnej disciplíne.“ Nepoznáme miesto narodenia Andreja Špácaiho, Štefan Švagrovský predpokladal, že sa narodil v Špačinciach pri Trnave odvádzajúc jeho priezvisko od rovnako znejúcej lokality,³⁸ ale na to nie sú žiadne dôkazy; ak apostatoval od uniatov, tak určite nepochádzal z dnešného západného Slovenska, ale najskôr bol Zemplínčan

³³ HLAS POBOSNOHO SPÉVÁNYA. To jeszt: PÉSNYE KRESZTIZANSZKE na Rotsné SVJÁTKI, i k jinsím Svetím Prilesitosztem szporádane. Chtore: Z UHARSZKOHO Jaziku na SZLOVENSZKI prelosil S. A. V DEBRETZINYE, Vitlatsil MARGITAI JÁNOS. V Roku 1752, 2 + 135 + 5 s.

³⁴ RADOSZTZ SERTZA POBOSNOHO. To Jeszt: MODLITBI RANNÉ a VETSERNE, a jeden TÍDZENY, i jinsích málo, v chtorích pobosni Tslovek z duchovnú radosztzu szlúsi BOHU vetsnomu. Chtoré: Jeden z Reformátzkich Kazatelov, z UHARSZKOHO na SZLOVENSZKI jazik prelosil, a tés i od inud zebrał, a sz pomotzu verních Uhrov a Szlovákov, k szláve Boszkej vitlatsitz dal. V DEBRETZÉNYE, Vitlatsil KÁLLAI GERGELY. V Roku 1758, 98 + 3 s.

³⁵ AGENDA ECCLESIIARUM REFORMATARUM. To Jeszt: SZPRAVA JAKBI SE MALO V EKLEZIJICH REFORMATKICH Krisztzitz, Kristusovu Vetseru viszluhovatz, Novich Manselov prisahatz, Tich chtori prepituju Eccleziu Rozhresovatz. Chtorú: V UHARSZKEM Jaziku zhotovil Dvojej sztzi hodní Pán ZOVÁNYI GYOOFRGY, Superintendent. Z chtoroho na SZLOVENSZKO prelosil, jeden Kazatel Szlovenszki HELVETSZKÚ CONFESSIU viznavajútz. [V DEBRETZÉNYE. V Roku 1758], 2 + 34 s.

³⁶ Švagrovský, „Z histórie slovenských kalvínskych rituálnych kníh,“ 282-283.

³⁷ Psalmi Davidis metrorhythmi ad Ambrosii Lobwasseri melodias concinnati apud psalterium in Francofurtu venales MDCXII; Psalmorum Davidis Paraphrasis poetica Georgii Bvchanani Scoti: Argumentis ac melodiis explicata atque illustrata. Opera & studio Nathanis Chyt-raei. Herbomae Nassoviorum 1619. In Monok, Hapák, *A bibliás Rákócziak*, 41-43.

³⁸ Švagrovský, „Z histórie slovenských kalvínskych rituálnych kníh,“ 283.

alebo Užan. Andrej Špácai pôsobil ako duchovný v zbore v Milhostove (do 1743), v Malčiciach (1743 – 1754), v Bánovciach nad Ondavou (1754 – 1760) a vo Vrbnici (1760 – 1766), kde zomrel. Keď sa v roku 1762 vyskytli snahy odňať kalvínom kostol v Lúčkach (v Použí), výrazne a úspešne sa ich zastal práve Andrej Špácai.³⁹

V roku 1749 jágerský biskup František Barkóci vizitoval Zemplínsku stolicu. Navštívil nielen vlastných latinských farárov, ale skontroloval aj uniatskych a kalvínskych duchovných, ktorí museli prísť na tzv. skrutíniá na stanovené miesta v stanovený čas. Na týchto pohovoroch biskup zisťoval predovšetkým to, či nezasahujú do kompetencií katolíckych farárov, nevysluhujú sviatosti a sväteniny katolíkom, či nerozširujú svoju jurisdikciu na ďalšie dediny. Vizitátor sa stretol aj s Andrejom Špácaim.

K vizitácii patrili aj informácie o konvertitoch a apostatoch. Počty týchto obyvateľov neboli štatisticky významné, ale niekoľko prípadov bolo zaznamenaných. Bežne existovali prechody od katolíkov k evanjelikom/kalvínom a naopak, ale boli zaznamenané aj prípady apostatovania uniátov ku kalvinizmu (Boldogkőújfalu, Taktaszada). Tieto prípady sa týkali laikov a spomedzi duchovných Andreja Špácaiho, na ktorého text kánonickej vizitácie podozrivo upozorňuje. Špácai bol vyskúšaný z nevyhnutných vecí 27. júna 1749 v Užhorode jágerským biskupom Františkom Barkóciom. Podľa záznamu apostatoval od rusnákov („minister calvinicola Andreas Spáczej ... qvi ex Rutheno apostatasse“). Podľa vizitácie sa pováralo, že krstil, sobášil a pochovával aj luteránov aj katolíkov.⁴⁰ Doteraz sa pôvod Andreja Špácaiho predpokladal na západnom Slovensku, ale Barkóciho vizitácia zanechala spomenutú poznámku, na základe ktorej možno s istotou konštatovať, že pochádzal z východného Slovenska, poznal miestne konfesie, jazyky a robil toto prostredie kultúrnejším. Možno predpokladať, že zrodienie takej intelektuálnej osobnosti, ktorá musela vzdorovať povesti apostatu, predpokladá istú kultúrnu úroveň. Špácai mal zrejme svoju rodinu, preto sa rozhodol odísť z uniatskeho prostredia, ktoré mu neumožnilo ďalší rozvoj svojich schopností, ku kalvínom, kde našiel podporu predovšetkým niektorých zemepánov.⁴¹ Možno predpokladať, že Špácaiho konverzia nastala preto, že uniati boli v prvej polovici 18. storočia v kríze, ktorá nedovoľovala schopným presbyterom vyniknúť vo vlastnej cirkvi, to však bolo možné u reformovaných.⁴²

³⁹ Reformovaná cirkev na Slovensku, Bánovce nad Ondavou, História zboru [online]. [Cit. 2014-12-30]. Dostupné na internete: <<http://www.reformovanacirkevbanovcenadondav.estranky.sk/clanky/prispevky.html>>.

⁴⁰ AACass, KV, Horný Zemplín, 1749, s. 41.

⁴¹ AACass, KV, Horný Zemplín, 1749, s. 29.

⁴² Zubko, *Zemplínski a abovskí uniati v Barkóciho vizitácii*, 122.

Zhrnutie

K vyriešeniu problému definovania latinizácie je zrejme ešte ďaleká cesta, ktorá si vyžiada veľa práce. Tento problém je v latinskom prostredí dávno prekonaný a neaktuálny, ale tiež nie je komplexne spracovaný. Napriek tomu jágerský arcibiskup István Seregély pri príležitosti 200. výročia Košickej arcidiecézy v košickej katedrále 4. septembra 2004 povedal:

„Pri príležitosti dvestoročnice Košickej arcidiecézy chcem ako jágerský arcibiskup s radosťou vyjadriť svoje gratulácie a žičenia v mene pastierov a veriacich laikov Cirkvi v Maďarsku, najmä našej (Jágerskej) arcidiecézy, ktorá kedysi bola matkou vašej diecézy. Ako viete, Jágerská arcidiecéza tiež oslavuje, a to milénium od svojho založenia a dvestoročie od povýšenia na metropolu. Je milé zúčastniť sa spolu s Vami na vašich radoostiach. Vzdávam vďaky za pozvanie koncelebrovať (na tejto) slávnosti v košickej katedrále. My všetci prináležíme do Božej Cirkvi na zemi a k pútnikom ľudskými dejinami na ceste do večnosti. Máme zachovať dedičstvo generácií našich predkov. Pokorne prosíme Božie požehnanie pre našu prácu na výstavbe budúcnosti podľa úmyslov Pána na našu spásu. Pokorne prosíme o milosrdenstvo Pána a váš za naše neprávosti a zanedbania dobrého.“⁴³

BIBLIOGRAFIA

- Boháč, *Liturgika* = V. Boháč, *Liturgika* I. (Prešov 1997).
- Dokumenty* = *Dokumenty Soborów Powszechnych*. Tom IV. (Arkadiusz Baron, Henryk Pietras sprac.) (Kraków 2005). Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski. Tom II (869 - 1312). Baron, Arkadiusz - Pietras, Henryk (eds.). Kraków: Wydawnictwo WAM - Księża Jezuiti, 2003
- EK = *Encyklopedia Katolicka*, 20 vols. (Lublin 1973-2014).
- Charwick, *Historia rozłamu Kościoła wschodniego i zachodniego* = H. Charwick, *Historia rozłamu Kościoła wschodniego i zachodniego od czasów apostolskich do soboru florenckiego* (Kraków 2009).
- Liška, Gojdič, *História a architektúra* = A. Liška, I. Gojdič, *História a architektúra gréckokatolíckych murovaných chrámov tereziánskeho typu na Slovensku* (Prešov 2015).
- Lučkaj, *Istorija* = M. Lučkaj, *Історія карпатських Русинів* III. *Historia Carpatho-Ruthenorum* 3. In M. Sopoliga a kol., *Vedecký zborník múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku* 16. (Svidník - Bratislava - Prešov 1990).
- Monok, Hapák, *A bibliás Rákócziak* = I. Monok, J. Hapák, *A bibliás Rákócziak* ([Bez miesta vydania], Kossuth Kiadó, 2006).
- SBS = *Slovenský biografický slovník: od roku 833 do roku 1990*, 6 vols. (Martin 1986-1994).
- Sedlák, *Východné Slovensko* = I. Sedlák, *Východné Slovensko v letokruhoch národa* (Martin 2012).
- Švagrovský, „Z histórie slovenských kalvínskych rituálnych kníh“ = Š. Švagrovský, „Z histórie slovenských kalvínskych rituálnych kníh z rokov 1750 - 1758,“ *Slovenská reč* 65/5-6 (2000) 282-283.
- Vasiľ, *Cyrliské rukopisné pamiatky* = C. Vasiľ, *Cyrliské rukopisné pamiatky z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti* (Bratislava 2007).

⁴³ Zubko, *Dejiny Košického arcibiskupstva*, dokument č. 164, s. 463-464.

- Vasiľ, *Kánonické pramene* = C. Vasiľ, *Kánonické pramene byzantsko-slovanskej katolíckej cirkvi v Mukačevskej a Prešovskej eparchii v porovnaní s Kódexom kánonov východných cirkví* (Trnava 2000).
- Vystrčil, *Křesťanský východ* = J. Vystrčil, *Křesťanský východ* (Olomouc 1992).
- Zubko, *Dejiny Košického arcibiskupstva* = P. Zubko, *Dejiny Košického arcibiskupstva V. Dejiny Košickej cirkvi v prameňoch (1803 – 2006)* (Prešov 2006).
- Zubko, „Relikty poloník“ = P. Zubko, „Relikty poloník z čias rekatolizácie na východe Slovenska,“ *Slavica Slovaca* 48/2 (2013) 172-182.
- Zubko, *Zemplínski a abovskí uniaty v Barkócziho vizitácii* = P. Zubko, *Zemplínski a abovskí uniaty v Barkócziho vizitácii. Gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia IV.* (Ružomberok 2013).
- Žeňuch, *Medzi východom a západom* = P. Žeňuch, *Medzi východom a západom. Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku* (Bratislava 2002).